

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Devleti'nde Bir Ingiliz Sermaye Girisimi: Sirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî

AUTHORS: Mehmet ÇETİN

PAGES: 219-250

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2369115>

Osmanlı Devleti'nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî

Mehmet Çetin*

Öz

Uluslararası ticaret ve yabancı sermaye yatırımları kapitalizmin çevre ülkelere başlıca yayılma kanallarındandır. Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere'nin Kıta Avrupası'nda korumacı dış ticaret politikaları ile karşılaşması onu hammadde ve pazar ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla dünyanın diğer bölgelerine sevk etmiştir. Osmanlı Devleti de sahip olduğu zengin doğal kaynaklar ve geliştirilmeye açık ulaşım vasıtaları ile hammadde ve pazar ihtiyacındaki gelişmiş ülkeler için cazip bir yatırım alanı olmuştur. İngiliz sermayedarların Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri yabancı sermaye yatırımları 1838 sonrası sürecin önemli bir bileşenidir. Özellikle Kırım Savaşı'nı takip eden dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'nde birçok farklı alanda yatırım girişimlerinde bulunmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi de Londra'da kurularak Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinde şubeler açan Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'dir. Şirket, Amerikan İç Savaşı süresince uluslararası piyasalarda ortaya çıkan pamuk kıtlığı, fiyat artışları ve yüksek karlılık nedeniyle Osmanlı topraklarında pamuk üretimini teşvik etmek amacıyla kurulmuşsa da uzun vadeli bir girişime dönüşmemiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen farklı bir yabancı sermaye girişiminin iktisadi ve tarihsel arka planının detaylandırılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda dönemin arşiv kaynaklarından ve gazetelerden istifade ederek Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin kuruluşu, faaliyet alanları ve faaliyetlerine neden son verdiği araştırılmaktadır. Çalışmanın bulguları ucu 1866 Paniği'ne uzanan birtakım ilişkileri ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Charles Lafitte and Co., yabancı sermaye yatırımı, pamuk.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İzmir/ TÜRKİYE, mehmet.cetin@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6954-0908
DOI: 10.37879/belleten.2022.219
Makale Gönderim Tarihi: 27.04.2021 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

An English Capital Initiative in the Ottoman Empire: The Ottoman Financial Association (*Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani*)

Abstract

International trade and foreign capital investments are the main spreading channels of capitalist system to the periphery. Having completed the Industrial Revolution, the encounter of England with the protectionist foreign trade policies in Continental Europe has directed it to the other parts of the world in order to meet its raw material and market needs. The Ottoman Empire with its rich natural resources and transportation facilities open to development, has become an attractive investment area for developed countries in need of raw materials and markets. Foreign capital investments made by English capitalists in the Ottoman Empire are an important component of the post-1838 period. Especially in the period following the Crimean War, England made investment initiatives in many different areas in the Ottoman Empire. One of these initiatives is the Ottoman Financial Association which was established in London and opened branches in different cities of the Ottoman Empire. Although the company was established to encourage cotton production in Ottoman lands due to the cotton shortage, price increases and high profitability that emerged in the international markets during the American Civil War, it did not turn into a long-term venture. In this study it is aimed to detail the economic and historical background of a different foreign capital initiative carried out in the Ottoman Empire. In this context, its establishment process, activities and the reasons of termination of its activities are investigated using the archival sources and newspapers of the period. The findings of the study reveal some relations extending to the Panic of 1866.

Keywords: The Ottoman Empire, Ottoman Financial Association, Charles Lafitte and Co., Foreign capital investment, cotton.

Giriş

Batılı ülkeler ile Osmanlı Devleti arasındaki iktisadi ilişkilerin belirgin bir gelişmişlik düzeyine ulaşması 19. yüzyıla rastlamaktadır. 19. yüzyıl öncesinde iki taraf arasındaki ticari faaliyetlerin hacmi oldukça düşük olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya yönelik iktisat politikası da iç ve dış siyasi politikaları ile iç içedir¹. İkili ilişkilerin gelişmesinde Sanayi Devrimi önemli bir kırılma noktasını teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti sahip olduğu doğal kaynaklar, yeterli bir iç pazar ve belirli bir

¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500 – 1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 210; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 238.

alım gücüne sahip nüfusuyla sanayileşmek için gerekli ön koşullara sahip olmasına rağmen politik ve sosyal engeller nedeniyle bunu başaramamıştır ve Klasik Dönem'in ekonomik yapısı, kökeni 16-17. yüzyıla kadar giden sorunların eşliğinde ve kapitalizmin etkisi altında hızla çözülmüştür. Öte yandan Sanayi Devrimi, askeri, ekonomik ve ideolojik olarak kitlesel ölçekte sınai mal üretme kapasitesine sahip ülkelerle birincil mal üreten ülkeler arasında hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır². 19. yüzyılın ilk yarısında genişleyen ikili ticari ilişkileri, yüzyılın ikinci yarısında diğer çevre ülkelerinde de yaşandığı üzere Osmanlı ekonomisinde de dış ticaret açıkları eşliğinde kar ve faiz aktarımı üzerinden işleyen bir sermayesizleşme süreci izlemiştir³.

1850'li yıllara kadar hammadde ile mamul mal değiş tokuşuna dayalı olarak gelişen bütünleşme süreci, bu dönemden itibaren başlayan yabancı sermaye akımları ile yeni bir aşamaya geçmiştir⁴. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde serbest ticareti empoze eden ikili ticaret anlaşmaları, Batılı ülkelere karşı sınai ve ticari bir bağımlılık yaratmışken; vergi kaynaklarında yaşanan aşınma ve giderek artan dış ticaret açığının Batılı ülkelere borçlarla finanse edilmesi de malî bir bağımlılığa neden olmuştur⁵. 1840-1870 döneminde Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkeler ile olan ticareti beş kat artmasına rağmen, altyapı eksiklikleri ticaretin potansiyel düzeyine ulaşmasını engellemiştir. Bunun üzerine yabancı sermaye, yeni yollar açmak, demiryolu ve limanlar inşa etmek üzere Osmanlı topraklarına giriş yapmıştır⁶.

Özellikle Kırım Savaşı öncesinde dış ticaretin hızla gelişmesi, savaş süresince müttefik askerlerin Osmanlı topraklarındaki yaşam biçimleri ve bu bağlamda Avrupa ile temasların yoğunlaşması, yeni üretim ve tüketim tarzları ile birlikte yeni iktisadi tercihler ortaya çıkarmıştır. Bu tercihler Avrupa finans kapitalinin Osmanlı'ya akı-

2 Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 191; Pamuk, *age.*, s. 193.

3 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 5.

4 Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1914", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, İktisat Tarihi Özel Sayısı (1978), s. 131.

5 Edward Clark, *Osmanlı Sanayi Devrimi, Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanhoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 467; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 81.

6 Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye*, Hil Yayınları, İstanbul 2008, s. 91.

şını hızlandırmıştır⁷. Merkezi bürokrasinin güçsüzlüğü, yüzyıllardır devam eden mali krizin ve bütçe açıklarının önüne geçilememiş olması, Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerinin merkezi bürokrasi üzerindeki baskılarının da yol göstericiliğinde dış borçlanma şeklinde gerçekleşecek uluslararası fon akımlarını başlatmıştır⁸. Osmanlı Devleti'nde serbest ticaret politikasını yürüten zihniyet, yabancı sermaye ve dış borç gibi dış ekonomik ilişkilerde liberal bir politika benimsemiştir⁹. Özellikle Tanzimat sonrası süreçte sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle yabancı sermayeyi teşvik edici bazı teşebbüslerde bulunulmuş; hükûmete karşı üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirmemelerine rağmen sermayeyi ürkütmemek için haklarında kanuni işlem yapılmasından imtina edilmiştir¹⁰.

1863 yılından 1875 yılındaki moratoryum ilanına kadar geçen sürede Osmanlı topraklarında kurulan yabancı sermayeli finans kurumlarının sayısı hızla artış göstermiştir¹¹. Bu kurumlar Avrupa finans kapitalinin Osmanlı Devleti'ne akışında bir tür aracılık rolü üstlenmiştir. Osmanlı Devleti, zengin doğal kaynakları ile madencilik, sanayi, ticaret, bankacılık, sigortacılık, demiryolu, liman ve tramvay inşaatı gibi sermaye yatırımı alanlarında ucuz işgücü, sağlanacak imtiyazlar ve kâr garantileri anlamında Batılı sermayedarlar için oldukça cazip bir yatırım alanı olmuştur¹². Teşkil edilen anonim şirketler daha ziyade Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuz etme kanalı niteliğinde olsa da yabancı şirketlere verilen imtiyazlar, bankacılık ve sigortacılık gibi alanlarda bir takım modern tekniklerin transferine ve doğrudan yatırımlar vasıtasıyla tarımda kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasına, sanayi ve madencilik alanlarında bir takım gelişmelerin ortaya çıkmasına ve Avrupa pazarlarındaki değişikliklere bağlı olarak ticari yapının dönüşmesine de yol açmıştır¹³.

7 Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 101-107.

8 Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye", s. 139.

9 Geyikdağı, *age.*, s. 200-207.

10 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2001, s. 28.

11 Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2018, s. 42.

12 Donald C Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi Duyunu Umumiye*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. VI.

13 Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015, s. 465.; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 57.; Akyıldız, *age.*, s. 58.

Aslen bir finansal kuruluş olan Şirket-i Maliyet-i Mahdude-i Osmanî de 1860'lı yılların başlarında Osmanlı Devleti'nde pamuk üretimini desteklemek ve bu doğrultuda küçük üreticilere kredi desteği vermek amacıyla kurulmuş İngiliz menşeli bir şirkettir. İstanbul ve İzmir gibi önemli Osmanlı ticaret ve finans merkezlerinde şubeler açan şirket, Amerikan İç Savaşı'nı müteakip pamuk fiyatlarında yaşanan düşüşlerin ardından başka bir şirket tarafından devralınmıştır¹⁴. Literatürde Şirket-i Maliye-i Mahdude-i Osmanî'ye ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. Üstelik bazı metinlerde şirketin ismi başka şirketlerin ismi ile karıştırılmaktadır¹⁵. Bu çalışmada hem literatürdeki boşluğun doldurulması hem de şirketin kuruluş ve işleyişi üzerinden Batı sermayesinin Osmanlı topraklarındaki farklı bir deneyiminin aydınlatılması amaçlanmaktadır. Takip eden bölümde öncelikle şirketin kuruluşuna ve faaliyet alanlarına ilişkin bilgiler verilecektir. Akabinde şirketin faaliyetlerine son vermesine ve devredilmesine uzanan süreçte meydana gelen gelişmeler ortaya konulacaktır. Son bölümde ise değerlendirme yer almaktadır.

1. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Kuruluşuna Temel Teşkil Eden Gelişmeler

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, 1864 yılı Şubat ayında kurulmuştur. Firmanın kuruluşuna zemin teşkil eden ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin küresel kapitalist sisteme entegrasyonu açısından da önemli olan bazı finansal ve ticari gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle 1860'lı yılların başları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ticareti, Amerikan İç Savaşı'nın ticaret saptırıcı etkisine bağlı olarak hızla genişlemiş; ilk demiryolu hattının açılması ile birlikte ticari tarımın, Batılı sanayilerin artan taleplerini karşılama kapasitesi de artış göstermiştir. Artan ticaret, finansal imkânların geliştirilmesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir¹⁶. Islahat Fermanı'nın ilgili hükümlerinde parasal istikrarsızlığa son vermek, devletin kredibilitesini temin etmek, yeraltı ve üstü zenginliklerinin işletilebilmesi amacıyla gerekli kaynağı tedarik edecek banka ve benzeri kurumlar teşkil etmek, zirai ürünlerin nakli amacıyla demiryolları inşa etmek ve ziraat ve ticaretin gelişimi için

¹⁴ Geyikdağı, *age.*, s. 100.

¹⁵ 16 Safer 1282/11 Temmuz 1865 tarih ve 196 Sayılı *Râznâme-i Cerîde-i Havâdis* Gazetesi'nde Şirket-i Maliye-i Osmanî'nin Osmanlı Devleti adına 2.200.000 Osmanlı Lirası borçlanmasına izin verildiği ifade edilmekle birlikte gerçekte borçlanma yetkisi verilen şirketin Şirket-i Umumiye-i Osmanî olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶ Christopher Clay, *Gold for the Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I. B. Tauris Publishers, London-New York 2000, s. 100.

Avrupa sermayesinden yararlanmak gibi yabancı sermaye ile işbirliğinin amaçlandığına dair ifadeler yer almaktadır¹⁷.

Batılı devletlerin Osmanlı nezdindeki temsilcileri de yayınladıkları raporlarla Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu doğal kaynaklar ve ekonomik potansiyel hakkında ki olumlu izlenimlerini bağlı bulundukları ülkelere aktararak; Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda sahip olduğu cazibeyi vurgulamışlardır. Bunlardan David Urquhart İngiltere'yi temsilen elçilik görevlisi olarak geldiği Osmanlı Devleti'nin ticari imkânlarını araştırmak için geziler yapmış ve 1833 yılında yayımlandığı "Turkey and It's Resources" isimli kitabında Osmanlı topraklarının üç bin millik sahil şeridi, 1.3 milyon km² arazi, her türlü ürünün yetiştirilmesine uygun iklim ve zengin toprağı, ulaştırma anlamında rakipsiz olanakları, bol miktarda orman ve yer altı kaynakları, emeğin ucuzluğu, ticaretin ve sınai faaliyetlerin serbestliği ve İngiliz malların piyasalardaki egemenliği ile hem İngiliz hükûmetinin hem de İngiliz tüketicisinin var olmak istediği özelliklere sahip olduğunu ifade etmiştir¹⁸.

Keza Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yöneticilerinden Lewis Farley, 1862 tarihli "The Resources of Turkey" isimli çalışmasında sermaye yatırımları için kârlı alanları belirtmekte ve özellikle demiryolları ile sahile giden yollardaki verimli arazilerde yapılacak ipek ve pamuk yetiştiriciliğine vurgu yapmaktadır¹⁹. Farley, "Banking in Turkey" isimli eserinde ise yabancı sermaye ile kurulacak şube bankacılığının, sahip olduğu geniş araziye rağmen her türlü etkin mekanizasyondan mahrum olan üretici güçler için girişim kolaylığı sağlama anlamında en gerekli ve pratik araç olacağını belirtmektedir. Farley'e göre şube bankacılığının birkaç büyük şehir ile sınırlı kalmaması, Osmanlı coğrafyası boyunca genişletilmesi gerekmektedir. Fakat özellikle İzmir ve hinterlandı bu konuda bazı özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. İzmir'de bankacılık faaliyetleri, sermaye yetersizliği nedeniyle ticaretin gereksinimlerine yanıt verememektedir. Batı Anadolu'nun mali durumunu nitelendiren anarşi, yabancı şirketlerin bölgede uzun vadeli girişimlerde bulunmasını riskli hale getirmektedir. Üretim dönemleri ile ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı dönemler arasında piyasadaki para miktarındaki farklılıklar, kurlar üzerinde neden olduğu dalgalanmalar ile piyasada istikrarsızlığa neden olabilmektedir. Üstelik bu

17 Eldem, Edhem, "Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt", *European Review*, C 13/S. 3 (2005), s. 432-435.

18 David Urquhart, *Turkey and Its Resources: It's Municipal Organization and Free Trade*, Saunders and Otley, London 1833, s. 216.

19 James Lewis Farley, *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman, Green 1862.

bölge hem Anadolu'nun en verimli bölgesidir hem de bölgedeki Hristiyan nüfus kararlı bir biçimde artmaktadır. Bu bölge üzerinden gerçekleşen ticarete konu olan mal çeşitliliği bankacılık işlemlerini karlı hale getirebilecektir²⁰.

İngiliz yabancı sermayesinin sınai mal üretimi için ihtiyaç duyduğu hammaddeleri temin etme konusunda Osmanlı topraklarında yatırım yapmasında Amerikan İç Savaşı önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Önceki dönemde İngiltere'nin Osmanlı'dan yaptığı ithalatın esas kalemleri büyük ölçüde Batı Anadolu'dan temin edilen kök boya, üzüm, afyon ve pamuktan oluşmaktadır. Zamanla daha ucuz ve kaliteli ABD üretimi pamuk, Osmanlı pamuğunun yerini almıştır. Bununla birlikte Osmanlı pamuğu, İngiliz tekstil endüstrisi için önemini kısmen korumuş ve İngiliz sanayisinin ihtiyaç duyduğu bol ve ucuz pamuğun temini amacıyla 1857 yılında Manchester Pamuk Tedarik Birliği (Manchester Cotton Supply Association)'nin kurulmasının ardından Batı Anadolu'daki pamuk üretim koşulları araştırılmaya başlanmıştır. İç Savaş'ın başlaması ile birlikte ABD'den İngiltere'ye ham pamuk sevkiyatı kesilmiş ve buna bağlı olarak ham pamuk fiyatları hızla artmıştır. İngiltere için Amerikan ticaretinin kesilmesi Batı Anadolu'da pamuk üretiminin karlılığını artırmış; pamuk fiyat endeksi 1845-49 döneminde 100 iken 1860-64 döneminde 442'ye kadar yükselmiştir. İngilizler bir yandan propaganda ve hükûmet üzerindeki etkileri bir yandan da kurdukları şirketler ile bölgedeki pamuk üretimini geliştirme konusunda fiili girişimlerde bulunmuşlardır²¹.

Cerîde-i Havâdis gazetesi de 1861 yılından itibaren Osmanlı topraklarında Amerikan pamuğu ile rekabet etme fikrini yaymaya başlamıştır. Bu anlamda gazetenin birçok nüshasında pamuk ekimini teşvik eden haberler yayınlanmıştır. Örnek niteliğindeki bir haberde pamuk mahsulünün ihracatı sayesinde Mısır'ın dış ticaretinin fazla verdiği, İngiltere ve Fransa'nın duyduğu yoğun ihtiyaçtan ayrı olarak Süveyş Kanalı vasıtasıyla Hint ve Çin taraflarına da pamuk gönderildiği ve bu ticaretin kazanımlarının Mısır halkının refahını büyük ölçüde arttırdığı bildirilmektedir²². Benzer şekilde bir nüshada da Osmanlı topraklarında pamuk ekimine yönelik tecrübelerin başarıyla gerçekleştiği ve bu nedenle hükûmetin çiftçiye pamuk tohumu dağıtacağı ve pamuk temizleme makineleri de mevcut olduğun-

20 James Lewis Farley, *Banking in Turkey*, Spottiswoode and Co., London 1863, s. 6-7, 20, 23.; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 65.

21 Kurmuş, *age.*, s. 60-65.; Kasaba, *age.*, s. 77-79.

22 Kasaba, *age.*, s. 61.; *Cerîde-i Havâdis*, S. 1174, 23 Receb 1280/3 Ocak 1864.

dan mahsulün daha artacağıının beklendiği ifade edilmiştir²³. Hükûmetin toprak, vergi, tohum ve ithal araç gereç konusundaki girişimleri yetersiz kalınca İngiliz kapitalistleri özellikle Batı Anadolu'da olmak üzere pamuk tarımını geliştirmek ve yaygınlaştırmak için şirketler kurmaya başlamışlardır²⁴. Bu girişimler kısa vadede sonuç vermiştir²⁵. Osmanlı topraklarındaki pamuk ekim sahaları ve ham pamuk üretim miktarı gerçekleştirilen girişimler neticesinde hızla artmıştır. Bu noktada özellikle İzmir, Balıkesir, Adana, Maraş, Halep ve Makedonya bölgesindeki artış dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nde pamuk ekimine doğru bu kitlesel yöneliş önemli bir sıkıntıyı da beraberinde getirmiştir. Pamuk ekiminin getirisinin yüksek olması çiftçinin arpa, buğday ve mısır ekmekten vazgeçerek pamuk tarımına yönelmesine yol açmış, bu da takip eden senelerde zahire sıkıntısının baş göstermesine neden olmuştur²⁶.

2. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Sermaye ve Teşkilat Yapısı

25 Şubat 1864 tarihinde tescil edilen Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Londra'daki faaliyetlerine 1 Haziran 1864 tarihinde başladığı, İzmir şubesinin Ağustos 1864'te ve İstanbul şubesinin de Eylül 1864'te açıldığı bilinmektedir²⁷. Şirketin ana sözleşmesinde (prospectus) dünya üzerinde Osmanlı Devleti'nin sunduğu kadar karlı ve güvenli başka bir yatırım alanının bulunmadığı, Osmanlı hükûmetinin iç kesimlerden kıyılara demiryolları ve kervan yolları gibi bayındırlık işlerine yoğunlaştığı, böylece ipek ve pamuk ekiminin geliştirilmesi, madencilik faaliyetleri, bataklık alanların kurutulması, ihracatın, deniz ve kara taşımacılığının geliştirilmesinin amaçlandığı fakat bu amaçlar için ülkenin sermaye kaynaklarının yetersiz olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca kitlesel teşebbüslerin gerçekleştirilebileceği etkin bir mekanizasyon da söz konusu değildir. Şirket yönetiminin hedefi; Osmanlı topraklarındaki bayındırlık işlerinin doğrudan yürütülmesinden ziyade ülkenin farklı bölgelerinde yararsız bir biçimde istiflenmiş muazzam kaynakları, ticaret ve tarımın gelişmesi için sevk edecek kamu işlerine aracılık etmektir. Ayrıca faiz oran-

23 *Ceride-i Havâdis* S. 1194, 16 Zilhicce 1280/23 Mayıs 1864.

24 Kasaba, *age.*, s. 64-65.

25 Bk. Ek 1: İngiliz Dış İşleri'nin, görevlendirdiği konsoloslar vasıtasıyla Osmanlı idaresinde yer alan bölgelerdeki pamuk üretim koşullarına ilişkin hazırlattığı rapor özeti

26 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 44, 24 Cemaziyelahir 1281/24 Kasım 1864.

27 *The London Standard*, S. 12656, 2 Mart 1865, s. 2; Mr. Finlay, "Joint Stock Companies", *House of Commons Parliamentary Papers Online*, 1864, s. 180; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865.

larının yüksekliği ve parasal koşullar, özellikle İstanbul, İzmir, Halep, Yafa, Bursa, Beyrut ve Rodos'ta banka şubelerinin tesisini gerekli kılmaktadır. Şirket, yabancı sermaye ve girişimine dayalı şube bankacılığına ilişkin gereksinimleri karşılamayı da hedeflemektedir²⁸. Ana sözleşme çok geniş bir faaliyet yelpazesi sunuyor olsa da şirketin asıl amacının pamuk üretimini geliştirmek olduğu ve küresel piyasalarda yaşanan pamuk kıtlığından istifade etmek istediği anlaşılmaktadır²⁹.

Şirket'in kuruluş fermanı, 21 Ağustos 1864 tarihli *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanmıştır. Ferman'da merkezi Londra'da bulunan sarraflık cemiyeti yöneticilerinden Farley tarafından İstanbul'da bir şube ve Osmanlı Devleti'nin diğer büyük şehirlerinde İstanbul'daki şubeye bağlı başka şubeler açılması için izin talep edildiği bildirilmiştir. Bu talep, Osmanlı hükûmeti tarafından onaylanmıştır. Ferman'da ayrıca sarraflık ve ticaret faaliyetlerini genişleterek ülkenin zenginliğini artıracak bu gibi girişimlerin takdir edildiği, Farley'in talebinin herhangi bir tekel imtiyazı olmadığı, kurulacak Şirket'in Osmanlı Devleti'nin hükûm ve kanunları ile faaliyet alanlarıyla ilgili nizamnamelere tabi olacağı belirtilmiştir. Ayrıca İstanbul şubesinin ve ona bağlı şubelerin Hazine ve müşterilerle olan ilişkilerinde ve bu ilişkilerden doğacak adli olaylarda müstakil olup Londra'daki merkeze müracaat zorunluluğunun olmadığı ve şirket nizamnamesinde bir değişiklik olduğunda öncelikle Osmanlı hükûmetine bilgi verileceği vurgulanmıştır³⁰.

Bununla birlikte Farley, sonradan yaptığı açıklamada mevcut ticaret hakları dolayısıyla Şirket'in Sultan'ın dominyonlarında şube açmak için herhangi bir ferman yahut iradeye ihtiyacını olmadığını ifade etmiştir³¹. Fakat ilan edilecek bir ferman sayesinde şirketin statüsüne zarar verilmeksizin Maliye Nezareti ile daha samimi ilişkilerin kurulabileceği ve ön yargıların aşılabileceği düşünülmüş ve Şirketin kurucu belgesi, Maliye Bakanı Kani Paşa'ya da iletilmiştir. Kani Paşa kurucu belgenin tamamen değiştirilerek; kurumun asıl merkezinin İstanbul olmasını ve bir

28 *The Evening Herald*, S. 2023, 12 Şubat 1864, s. 1.

29 *Cerîde-i Havâdis*, S. 1184, 5 Şevval 1280/14 Mart 1864; *The Commercial Daily List*, 12 Şubat 1864, s. 5.

30 *Takvîm-i Vekâyi*, S. 765, 10 Rebiülahir 1281/12 Eylül 1864, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektûbî Kalemî, Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM.), 310/17, 26 Rebiülevvel 1281/28 Eylül 1864; BOA, Sadâret Mektûbî Kalemî, Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MVL.), 877/55., 27 Receb 1283/5 Aralık 1866.

31 1842/43'te İzmir'de izinsiz bir biçimde faaliyete başlayan İzmir Bankası'nın kapatıldığı göz önünde bulundurulduğunda Farley'in bu söyleminin bir hüsn-ü zan izlenimi uyandırdığı ifade edilebilir. (Bk. Hüseyin Al, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Banka: İzmir Bankası", *Active Bankacılık ve Finans Makaleleri-1*, Alkım Ltd. Şti. (2000), İstanbul, s. 95-102.)

Türk Anonim Şirketi olmasını istemişse de yönetimin ısrarlı itirazları neticesinde Şirket, İngiliz yöneticilerin kontrolünde olan bir İngiliz firması olma kimliğini muhafaza etmiştir. Dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nde Kanunname-i Ticaret'te limited şirket tanımlanmamış olmakla birlikte ilan edilen fermanla Şirket'in mevcut düzenlemelere aykırı herhangi bir maddesinin bulunmadığı onaylanmış ve böylece rakip şirketlerin Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani'ye karşı resmi olarak tanınmaması durumunda güvenilir olacağı yönündeki ithamları engellendiği gibi İstanbul ve İzmir'deki Türk ve Ermeni tebaasının şirket hisselerine yoğun bir talep göstermesi sağlanmıştır³².

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani, Londra merkezli bir şirket olup her biri 50'er poundluk 20 bin hissedenden oluşan 1 milyon pound sermaye ile teşkil edilmiştir³³. Şirket sermayesinin 10 bin hissedenden oluşan 500 bin poundluk kısmı İngiltere'de diğer 10 bin hisse ise Osmanlı Devleti'nde ihraç edilmiştir³⁴. İlk basım 10 bin hisse için talep esnasında uygulamada hisse başına 1 pound depozito ve 4 pound hisse şeklinde olmuş ve müteakip çağrılar da hisse başına 5 poundu aşmamıştır³⁵. Şirket ilki en geç 10 Ağustos 1864, ikincisi en geç 27 Nisan 1865, üçüncüsü en geç 30 Kasım 1865 ve son olarak tasfiye sürecinde olmasına rağmen yarısı 26 Ekim 1866 ve diğer yarısı da 21 Aralık 1866'da ödenmek üzere dört defa hisse başına 5 pound ödeme çağrısında bulunmuş böylece hisse başına ödenmiş sermaye miktarı 25 pounda ulaşmıştır. Bununla birlikte ödeme günü geçmiş taksitler için de gazetelerde ilanlar verilmiş ve bunlardan birinde 20 Kasım 1865 tarihine kadar ödeme günü geçmiş olan taksitler nedeniyle biriken borçların tamamının ödenmesi gerektiği ve ödenmemesi durumunda Şirket Nizamnamesi'nin 33-39 maddeleri gereğince hissedarların tasarruf ettikleri hisselerin şirket tarafından zapt edileceği ilan edilmiştir³⁶.

30 Ağustos 1864 tarihli olağanüstü toplantıda Şirket tüzüğünde bir takım değ-

32 *The Evening Herald*, S. 2219, 29 Eylül 1864, s. 5; *The London Morning Post*, S. 28319, 20 Eylül 1864, s. 2.

33 *Cerîde-i Havâdis*, S. 1184, 5 Şevval 1280/14 Mart 1864; *The Commercial Daily List*, 12 Şubat 1864, s. 5.

34 *Journal de Constantinople*, S. 4470, 13 Eylül 1864, s. 854.

35 *The Commercial Daily List*, 12 Şubat 1864, s. 5.

36 *The Commercial Daily List*, 19 Temmuz 1864, s. 3; *The Commercial Daily List*, 9 Kasım 1865, s. 4; *The Evening Herald*, S. 2385, 7 Nisan 1865, s. 8; *The London Express*, S. 6008, 8 Kasım 1865, s. 3; *The London Daily News*, S. 6099, 22 Kasım 1865, s. 7. *The London Daily News*, S. 6366, 29 Eylül 1866, s. 6.

şikliklere gidilerek; ihraç edilecek yeni hisseleri mevcut hissedarlara arz etmeye zorlayan 7'nci madde baştan düzenlenmiş ve şirket yöneticileri sermaye artırım konusunda yetkilendirilmiştir. Böylece toplantıda alınan karar ile şirket sermayesinin ihraç edilecek 20 bin yeni hisse ile 1 milyon pounddan 2 milyon pounda çıkartılmasına karar verilmiştir. Başkan Kitson, menkul kıymetler yasası gereğince şirketin ilk ihraç kaydının üzerinden 12 ay geçmeden ikinci bir hisse ihracında bulunamayacağını fakat Osmanlı topraklarındaki dostlarının tahsis edilecek hisseleri hemen temin etmek konusunda çok hevesli olduklarını ve bu talebi karşılamamanın tek yolunun ise şirketin yeni hisseler ihraç ederek nominal sermayeyi arttırması olduğunu ifade etmiştir. Tüzük değişikliği ile Osmanlı Devleti'ne yönelik hisse ihracında serbestlik sağlanmıştır. Yeni ihraç edilecek hisseler öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki yatırımcılara tahsis edilecektir. Kitson, Sultan'ın kendisinin dahi hissedar olmak istediğini ve bunun tebaasını da teşvik edeceğini belirtmiştir. Böylece sermaye artırım talebinin asıl amacının yöneticilerin Osmanlı Devleti'ndeki yandaşlarının acil hisse talebini yerine getirmek olduğu anlaşılmaktadır³⁷.

Şirketin teşkilat ve yönetim yapısına bakıldığında; İstanbul'daki temsilcisi ve yönetim organizasyonundan sorumlu olan kişi Lewis Farley'dir. Şirketin İstanbul'da açılacak şubesi Etienne Mavrogordato ve İzmir'de kurulacak diğer şubesi ise bir banker grubu tarafından idare edilmektedir³⁸. İzmir şubesi İstanbul şubesinden daha önce açılmış olmasına rağmen İzmir'de şube teşkiline ilişkin izin, İstanbul şubesinden daha sonra alınmıştır. Tıngırzade Apik Efendi, İzmir Valiliği'ne yazdığı yazı ile daha önce şirketin Osmanlı topraklarında faaliyete geçmesine izin veren fermanda belirtilen koşullar altında ve İstanbul'daki şube gibi alım ve satım yapmak üzere bir şube açılmasına izin verilmesini talep etmiş ve talebi uygun görülmüştür³⁹. Journal de Constantinople'ün 13 Eylül 1864 tarihli ve 4470 sayılı nüshasında şirketin sermaye yapısı ve yönetici kadrosu şematize edilmiştir.

37 *The London Observer*, S. 3825, 4 Eylül 1864, s. 3; *The London Daily News*, S. 5071, 15 Ağustos 1864, s. 7; *The Weekly Chronicle and Register*, S. 1459, 20 Ağustos 1864, s. 6.

38 *Journal de Constantinople*, S. 4410, 5 Temmuz 1864.

39 BOA, A. MKT. MHM., 312/15, 16 Rebiülahir 1281/18 Eylül 1864; BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.), 528/36507, 20 Rebiülevvel 1281/23 Ağustos 1864.

Resim 1: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani'nin Sermaye Yapısı ve Teşkilat Şeması

THE
OTTOMAN FINANCIAL ASSOCIATION,
LIMITED.

8 FINCH LANE, THREADNEEDLE STREET LONDON.
Incorporated under «The Companies' act. 1862.»
With branches in Turkey authorized by a special Firman
of His Imperial Majesty the Sultan.

CAPITAL L. Sterl. 2,000,000 in 40,000 Shares of L. Ster 50 Each
of which 10,000 shares with a subscribed Capital of L. st. 500,000
have been issued in England.

DIRECTORS.

Chairman.—GEORGE P. KITSON, Esq. (Director of the Continental Bank Corporation.)
P. HERMANN BERNDT, Esq. (late of the firm of David Satow and Co, London.)
JOHN CHEETHAM, Esq. (Staleybridge and Manchester, late M. P. for South Lancashire.)
J. LEWIS FARLEY, Esq. (Director of the Land Credit Company of Ireland.)
GEORGE F. HOLROYD, Esq. (Director of the Imperial and Mercantile Credit Association.)
MICHAEL NASSIF, Esq. (Messrs. Neill Brothers, Circus Place, Finsbury Circus, London.)
WILLIAM M. NEILL, Esq. (Messrs. Neill Brothers, and Co, 5, Lime Street, E.C.)
JOHN BOGERSON, Esq. (Messrs. John Rogersohn and Co, London and Newcastle-on-Tyne.)
THE HON. RICHARD THOMAS ROWLEY, M.P., 47, Berkeley Square, London.
WILLIAM TABOR, Esq. (Director of the Imperial Bank.)

CONSTANTINOPLE, 1st September 1864.

Sir,

I have the honor to inform you that, acting under special powers from my Colleagues in London, I have this day established a Branch of the Ottoman Financial Association in Constantinople.

This Branch, as well as that of Smyrna, is placed under the high protection of the Sublime Porte in virtue of a special Firman of His Imperial Majesty the Sultan.

The Administration of the Constantinople Branch is as follows:

President
APIK EFFENDI TINGHIR,
Member of the Council of the Minister of Finance.

Consultative Committee.
MM. HADJI MUSTAPHA EFFENDI. MM. STEFANO LORANDO, *member of the Municipal Council.*
A. A. VAGLIANO. CONRAD PETER.
J. G. BALLI. A. ISSAVERDENS.

Director General.
STEFANO MAVROGORDATO.
Manager.
M. TIMONI.

All documents in any way binding the Association will bear the signatures of the President or Director General and the Manager.

Referring you to the Circular herewith, indicating the operations which will be undertaken by the Constantinople Branch, I beg to offer you the cordial cooperation of the Company and trusting that our relations may prove mutually beneficial, I have the honor to be

Sir
Your most faithful and obedient servant
Director,

Kaynak: *Journal de Constantinople*, S. 4470, 13 Eylül 1864, s. 854.

İstanbul Şubesi'nin başında aynı zamanda Maliye Nezareti Konsey üyesi de olan Tıngırzade Apik Efendi bulunmaktadır. Danışma heyeti için ise Hacı Mustafa Efendi, Belediye Meclis Üyesi M. M. Stefano Lorando, A. A. Vagliano, J. G. Balli ve A. Issaverdens seçilmiştir. Genel Müdür Stefano Mavrogordato ve Müdür ise M. Timoni'dir⁴⁰. 30 Ağustos 1864 tarihli şirket toplantısında Lewis Farley şirketin Osmanlı Devleti'ndeki yönetiminin oluşturulmasına ilişkin detaylı bir bilgilendirme yapmıştır. Buna göre Farley, şirketin halkın desteği ve hükûmetin iyi niyeti sayesinde İstanbul'da rakipsiz konuma yükseldiğini ve şehirde bir şube açılmasının yerel ticaret camiası tarafından memnuniyetle karşılandığını belirtmiştir. Farley, bu toplantıda İstanbul ve İzmir şubelerinin yönetim kadrosunu da hissedarlara tanıtmıştır. İstanbul şubesinin genel müdürü Mavrogordato İstanbul'daki ticaret camiası tarafından saygı gösterilen, hükûmet nezdinde duruşu itibarıyla oldukça iyi bir konumda olan ve yetenekleri Osmanlı ile ticari ve finansal bağları olan Londralılar tarafından büyük takdir gören bir iş adamıdır. İstanbul şubesinin başkanı Tıngırzade Apik Efendi ise Maliye Bakanlığı çalışanı olduğu gibi hükûmetin bankeri ve Sadrazam Fuad Paşa'nın da yakın arkadaşısıdır. Aslen Ermeni olan Apik Efendi İstanbul'daki banker camiası arasında en önde gelen isimlerdendir. Şubenin iç idaresinden sorumlu olmak ve şube içindeki işleyletten kaynaklanan sorunları çözmek amacıyla Timoni seçilmiştir. Timoni, İstanbul ve Londra'daki iş çevrelerince oldukça iyi bilinmektedir. Hacı Mustafa Efendi, Osmanlı topraklarında iltizam alanında faaliyet gösteren önemli bir girişimci ve İstanbul'un en zengin Türklerinden de biridir. Vagliani üst düzey İyonyalı bir tüccar ve aynı zamanda Vagliano Brothers of London şirketinin ortağıdır. Balli ticaretle yoğun ölçüde ilgilenen bir Grek tüccarıdır ve Londra'da da tanınan bir isimdir. Lorando, İstanbul'da belediye konseyinin bir üyesiyken büyük bir servet yapmış ve emekli olmuştur. Conrad Peter de üst düzey ve şöhret sahibi İsviçreli bir tüccardır. Son olarak Issavardens İstanbul'da Imperial Mercantile Credit Association firmasını temsilen bulunan bir tüccardır⁴¹.

İzmir ve İstanbul şubelerinin yönetiminde herhangi bir değişiklik olmamakla birlikte 1865 yılı Nisan ayında Londra ve County Bank yöneticisi Frederick Harrison, National Bank of Ireland yöneticisi F. B. Henshaw, National Bank of Ireland yöneticisi Harvey Lewis, Burrows and Roberts Corn Exchange şirketi yöneticisi A. F. Roberts Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yönetimine katılma kararı al-

⁴⁰ *Journal de Constantinople*, S. 4470, 13 Eylül 1864, s. 854.

⁴¹ *The Daily News*, 29 Eylül 1864, s. 3, *The Times*, 8 Temmuz 1864, s. 10.

mişlardır. Ayrıca defter denetçileri Edwin Galsworth ve James Cooper ile başkâtip ve birinci muavin müsteşarı Lambert Smith yeni yönetimde kendilerine yer bulurken; Cheetham, Holroyd, Nassif, Neill ve Farley yönetimden ayrılmışlardır. Önemli isimlerin yönetime dahil olması ve bu anlamda yönetim kurulunun güçlendirilmesiyle şirket hisseleri de değer kazanmıştır⁴². Fakat 25 Ekim 1865 tarihli *Levant Herald Gazetesi*'ne göre şirketin Londra'ya bir genel müdür ve yönetim kuruluna da ticari konumu ve buna bağlı olarak etkisi yüksek isimler ekleme politikası, beklenen sonuçları vermemiş ve atamalar sonradan iptal edilmiştir⁴³.

3. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Faaliyetleri

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, merkez ve şube yapılanmasını tamamlamasının ardından Osmanlı hükûmetinden bir takım imtiyaz taleplerinde bulunmuştur. Bunlar, Büyükdere Demiryolu inşaatı, Kabataş-Üsküdar buharlı feribot işletme tekeli ve İstanbul'un su teminidir. Fakat şirketin bu imtiyaz girişimleri konusunda çok da gerçekçi davranmadığı görülmektedir. Öncelikle feribot işletmeciliği konusunda Tophane'nin bu girişimi kendi imkanlarıyla daha kolay ve ucuz bir biçimde tamamlanabileceği öngörülmüştür. Bu nedenle imtiyaz talep edenlerin hükûmetin bu girişimi kendi başına gerçekleştirmesi ve kendiliğinden kar etmesi durumu karşısında imtiyazı elde etme olanağı kalmamıştır. Su ihtiyacının temini konusunda ise Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî alana nispeten geç girmiştir. Zira bu ihtiyacın giderilmesi amacıyla imtiyaz Neill ve Oppenheim adında iki girişimciye verilmiş ve bu iki girişimcinin verdiği müşterek teminat karşısında şirketin, eşdeğer bir teminat vermesi mümkün olmamıştır. Şirket, Büyükdere demiryolu inşaatının imtiyazını almayı ise başaramamıştır⁴⁴.

Arşiv belgeleri Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin esas kuruluş amacı olan pamuk üretim ve ticaretinin teşvik edilmesi dışında Osmanlı hükûmeti ile bir takım finansal ilişkilere girdiğini göstermektedir. Bunlardan biri; Osmanlı hükûmetinin esham-ı cedidenin anapara ve faiz ödemeleri için Şirket'ten 600 bin lira borç almaya karar vermesi ve karşılığında öşür gelirlerinin teminat gösterilmesidir. Borcun miktarı göz önüne alındığında (yaklaşık 545 bin pound) şirketin bu meb-

42 *Ceride-i Havâdis*, S. 1071, 3 Cemaziyelahir 1282/24 Ekim 1865; *The Evening Herald*, S. 2404, 29 Nisan 1865, s. 6.

43 *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305.

44 *The Levant Herald*, C VII/S. 52, 25 Ocak 1865, s. 407.

lağı tedarik etmesi çok da mümkün görünmemektedir⁴⁵. Keza Maliye Nezareti, Hazine-i Hassa tahsisatına karşılık olmak üzere 1866 yılı Ekim ayı ortasından 1867 yılı Mart'ına kadar 5 aylık süre için her ay 40 bin liradan toplam 200 bin liranın Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'den borç alınması konusunda şirket ile bir mukavelenin imzalanmasına karar vermiştir. Alınacak borçlara karşılık Filibe, Edirne, İslimiye ve Karesi sancaklarının aşar vergisi teminat gösterilmiştir⁴⁶. Şirket, Maliye Nezareti'nin finans kesimine ve Harbiye Nezareti'nin askerî malzeme alımı karşılığında olan borçlarının ödenmesine de aracılık etmiştir. Maliye Nezareti'nin Hristaki Zograki Efendi ile Mösyö Zarifi'ye olan borçları için Begos Bey'den ve Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'den 150 adet yüzlük altın borç alınmasına karar verilmiş; Şirket ve Begos Bey Maliye'nin borcunu yarı yarıya olacak şekilde üstlenmiştir. Şirket borcun yarısını tamamen ödemiş olmasına rağmen Begos Bey Maliye ile aralarında olan sözleşmeye aykırı bazı taleplerde bulunduğu gibi ödeme yapmadan yurtdışına gitmiştir. Begos Bey'in yurtdışından dönüşüne kadar işlemin akim kalması uygun görülmemiş ve Şirket'in ödediği para için iki taraf arasındaki sözleşme yeniden düzenlenmiştir⁴⁷. Osmanlı hükûmeti, askerî malzeme alımlarında da şirketten borç almıştır. Ordu için Paris'te imal edilen çukaların bedeline mahsuben Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'den yaklaşık olarak 20 bin pound değerinde kambiyo senedi almıştır. Fakat Harbiye Nezareti şirkete yapacağı ödemeleri geciktirdiğinden tasfiye sürecinde tasfiye memurları şirketin alacaklı olduğu 20 bin poundun kendilerine ödenmesi için başvuruda bulunmuşlardır⁴⁸.

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin, yukarıda bahsedilen faaliyetlerinin bir kısmına karşılık olağan kurullarda tartışılan konular ve bilanço rakamları şirketin mali durumu hakkında daha detaylı bilgi sunabilmektedir. Şirketin ilk olağan kurulu 28 Şubat 1865 tarihinde gerçekleşmiştir. Kurulda öncelikle finansal yılın her yılın 30 Haziran'ında sona ermesi kararlaştırılmıştır. Böylece 6 aylık kar ve zarar rakamlarının usulüne uygun bir biçimde denetlenmiş olarak hissedarlara sunulma-

45 BOA, A. MKT. MHM., 336/92, 14 Safer 1282/9 Temmuz 1865.

46 BOA, İ. DH. 555/38661, 29 Cemaziyelevvel 1283/9 Ekim 1866; BOA, A. MKT. MHM., 367/70, 4 Receb 1283/12 Kasım 1866.

47 BOA, A. MKT. MHM., 330/37, 28 Zilkade 1281/24 Nisan 1865.

48 BOA, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT.), 519/22, 18 Muharrem 1282/13 Haziran 1865; *The Levant Herald*, C VIII/S. 46, 19 Aralık 1866, s. 3.; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865.

sı amaçlanmıştır⁴⁹. Kurulda Şirket'in Haziran 1864 başında Londra'da faaliyete geçmesinden aynı yılın sonuna kadar geçen 7 aylık süreye ilişkin bir faaliyet raporu yayınlamıştır. Elde edilen gelir Amerikan İç Savaşı'nın pamuk fiyatları üzerindeki olumsuz etkisi, Osmanlı topraklarında yaşanan sellerin mahsule zarar vermesi ve kolera salgını gibi nedenlerle beklenenin altında gerçekleşmiştir. Bu durum ister istemez hisse değerlerinde bir düşüşe neden olmuştur. Buna rağmen 31 Aralık 1864 tarihine kadar geçen süre içinde hissedarlara hisse başına gelir vergisinden muaf olacak şekilde 10 shilling yani %5 oranında temettü dağıtılmıştır. Temettü dağıtımını şirkete 8.360 pounda mal olmuş ve sonraki döneme 6.833 pound 1 shilling 6 pence aktarılmıştır⁵⁰. İhtiyat akçesi olarak 2 bin pound ayrılmış ve 18.059 pound 11 shilling de İzmir'de acenteleri bulunan Astiyo Maltas ve Antoni Pittaco'nun iflas etmeleri nedeniyle ortaya çıkan zararı kapatmak için aktarılmıştır. İzmir'deki acentenin zararını tespit etmek amacıyla bir vekil görevlendirilmiş ve zarar tam olarak tespit edilinceye kadar hissedarlara temettü dağıtılması ertelenmiştir. Başkan Kitson, yaşanan dönemsel ekonomik zorluklara ve güçlü şirketlerin rekabetine rağmen olumlu bir tablo ile karşı karşıya olduklarını, şirketin sermayesini olduğu gibi muhafaza etmeyi başardığını, kuruma zarar vermeyi amaçlayan kötü niyetli girişimlere karşı itibarını koruyabildiğini ve Osmanlı Devleti'nde yeni hisse senetleri ihraç edebildiklerini belirtmiştir⁵¹. Aşağıdaki tabloda Şirket'in 31 Aralık 1864, 30 Haziran 1865 ve 31 Aralık 1865 tarihleri için 6 aylık bilançoları pound, shilling ve pence cinsinden yer almaktadır.

Tablo 1: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmani'nin 1864 ve 1865 Yılı Bilançoları

Borç	31.12.1864	30.06.1865	31.12.1865
Londra, Ödenmiş Sermaye	99.350	130.630	144.760
Ödenmemiş Sermaye	650	19.370	55.240
İstanbul, Ödenmiş Sermaye	43.183	48.970	62.593, 11, 3
Ödenmemiş Sermaye	3.657	22.715	32.986, 8
İzmir, Ödenmiş Sermaye	9.875	15.731	15.731
Ödenmemiş Sermaye	350	14.944	25.169

49 *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305.

50 *The Times*, 23 Şubat 1865, s. 7; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865.

51 *The London Standard*, S. 12656, 2 Mart 1865, s. 2; *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, S. 268, 3 Cemaziyela-hir 1282/24 Ekim 1865.

Ara Toplam	152.408	195.331	228.084, 11, 3
Faturalar, cari mevduatlar ve muhtelif alacaklılara yapılacak ödemeler	406.179, 1, 11	383.984, 17, 10	367.185, 14, 1
İhtiyat fonuna	-	2.000	4.000
Kar ve zarar hesabına aktarılan	23.200, 13, 7	21.089, 2	26.626, 14, 0
Toplam	581.787, 15, 6	602.354, 19, 10	620.697, 0, 1
Alacak			
Londra ve şubelerde nakit olarak bulunan	82.804, 12, 5	4.560, 15, 10	13.931, 11, 10
Tahvilat ve poliçe	92.135, 12, 11	135.146, 3, 5	102.132, 2, 11
Yatırımlar ve borçlar (merkez ile şubeler arasında denkleştirilmemiş hesaplar dahil)	396.355, 0, 7	452.071, 17, 0	494.583, 18, 11
Londra ve şubelerdeki demirbaşlar	9.594, 0, 1	9.594, 0, 1	1.414, 14, 6
Ön giderler	-	-	8.635, 12, 1
Toplam	581.787, 15, 6	602.354, 19, 10	620.697, 0, 1
Kar-Zarar Hesabı			
Maaş ödemeleri, kırtasiye ve reklam giderleri, kiralalar ve diğer masraflar	6.007, 12, 1	9.086, 19, 2	-
Temettü ödemeleri (Hisse başına 10 shilling)	8.360	-	-
İhtiyat Fonuna	2.000	2.000	-
Gelecek döneme aktarılan	6.833, 1, 6	18.079, 14, 0	26.426, 14, 9
Amortisman	-	969, 8, 0	-
Toplam	23.200, 13, 7	-	26.426, 14, 9
- Brüt kardan düşülen	23.200, 13, 7	-	-
- Önceki dönemden aktarılan		6.833, 1, 6	18.079, 14, 0
- Maaş ödemeleri, kırtasiye ve reklam giderleri, kiralalar ve diğer masraflar düşüldükten sonra kalan brüt kar		23.292, 19, 8	8.347, 0, 9

Kaynak: *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305; *The Times*, 27 Mart 1866, s. 4; *Rûzname-i Ceride-i Havâdis*, S. 268, 3 Cemaziyelahir 1282/24 Ekim 1865; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 113, 10 Şevval 1281/8 Mart 1865; *The Times*, 2 Mart 1865, s. 3.

30 Haziran 1865 tarihli bilanço rakamlarına bakıldığında 6 aylık süre için brüt kar 23.292 pound 19 shilling ve 8 pence olarak gerçekleşmiştir. 969 pound 8 shilling amortisman olarak ayrılırken, 2 bin pound ihtiyat akçesi ve 18.079 pound 14 shilling de önceki dönemde olduğu gibi İzmir'deki temsilcilerden kaynaklanabilecek her türlü ödeme iptalinin neden olabileceği kayıpları telafi edebilmek amacıyla ayrılmıştır. İzmir hariç diğer tüm bölgelerde şirketin faaliyetleri kar ile sonuçlanmıştır. Şirket yönetimi kesin zarar durumu öğrenilmeden temettü konusunda hissedarlara açıklama yapmak konusunda oldukça ihtiyatlı davranmıştır⁵². Şirketin 1865 yılsonu bilançosu incelendiğinde yarım yıllık dönem için ücretler, maaşlar, reklam maliyetleri, kiralar ve tüm diğer masraflar düşüldüğünde brüt kar 8.347 pounddur. Bir önceki dönemde elde edilen kar eklendiğinde bu rakam 26.426 pounda yükselmektedir. Bu rakam 350 poundu aşmayan para iadeleri ve henüz miktarı bilinmemekle birlikte özellikle İzmir şubesinden kaynaklanan şüpheli alacaklar için bir sonraki döneme aktarılmıştır. Şirket sekreteri Smith Lambert'in ifadelerine göre bilanço rakamları, şirketin içerisinde bulunduğu olumlu durumu yansıtmaması açısından hissedarlar arasında memnuniyet yaratmıştır. Şirket Charles Lafitte and Co. firmasına devredilmekte ve bu anlamda tasfiye sürecinde olmasına rağmen süregelen küresel ekonomik krizden ve krizle ilişkili olarak birçok şirketin hisse değerlerinde yaşanan ciddi düşüşlerden doğrudan veya dolaysız olarak etkilanmemiştir⁵³.

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin faaliyetlerine ilişkin olarak yönetim içerisinde ciddi tartışmalara sebebiyet veren ve bu şekilde şirket faaliyetlerinin sorgulanmasını gündeme getiren ciddi bir gelişme, şirket yöneticilerinden Lewis Farley'in 28 Şubat 1865 tarihinde hissedarlara gönderdiği mektup ve akabinde ortaya çıkan karşılıklı güvensizlik ortamıdır. Henüz ilk olağan kurul öncesinde Farley, hissedarlara gönderdiği mektupta şirket fonlarının amacı dışında şüpheli farklı işlemlerde kullanıldığını iddia etmiştir. Farley'in iddiasına göre Şirket, (1) Kuzey Amerika demiryolu tahvilleri için bir müteahhitlik şirketine 50 bin pound değerinde taahhüt (acceptance) vermiştir. Taahhüt yenilenmiş ve bu işlem nedeniyle şirket tarafından önemli miktarda nakit ödemesi yapılmıştır. (2) Şirketin İzmir Şubesi'nin 25 bin poundluk sermayesinin 10 bin poundu gönderilmişken kalan 15 bin poundu Continental Bank Corporation'da bloke edilmiştir. Kitson bu şirkette

52 *The Levant Herald*, C VII/S. 30, 25 Ekim 1865, s. 305; *The London Express*, S. 5981, 7 Ekim 1865, s. 3.

53 *The London Daily News*, S. 6205, 26 March 1866, s. 1; *The Levant Herald*, C VIII/S. 10, 11 Nisan 1866, s. 79.

yönetici olup ilgili bloke işlemi, Osmanlı topraklarındaki şubelerin acil nakit ihtiyacı olduğu bir dönemde yapılmıştır. (3) Kitson'un yöneticiliğini yaptığı International Contract Company'nin Arad ve Hermanstadt demiryolu imtiyazı için Avusturya hükûmetine yaptığı başvurunun kabul edilmesi için demiryolu hisselerinin 250 bin poundluk kısmını satın almak için başvuruda bulunulmuştur. Kitson, International Contract Company'nin 85 bin pound değerindeki borçlanmaları için Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'yi teminat göstermiştir. (4) Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî tarafından, Kitson'un başkanı olduğu Gellivera Şirketi'nin değeri şüpheli menkul kıymetleri için 20 bin pound değerinde taahhüt verilmiştir. Böylece Şirket hiçbir teminat almaksızın oldukça büyük bir yükümlülüğün altına girmiştir⁵⁴. (5) 5 bin pound değerinde nakit avans ve 20 bin pound değerinde kredi Mold and Denbigh Railway Şirketi'nin yükümlülüğü için teminat mektubu olarak verilmiştir. (6) 5 bin pound değerinde nakit avans International Contract Company'ye verilmiş ve 600 pound da bu şirketin sekreterine verilmiştir. (7) İzmir idaresi tarafından imzalanan senetler International Contract Company'nin bir yöneticisi için kullanılmıştır. (8) Kitson, Avlonya – Edirne demiryolu ihalesi için İstanbul hükûmetine kendi yöneticisi bulunduğu International Contract Company'yi yönlendirerek Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'yi potansiyel bir kazanımdan mahrum bırakmıştır. Farley bu iddialarını şirket dokümanları vasıtasıyla ispata hazır olduğunu ifade etmiştir⁵⁵.

28 Şubat 1865 tarihli ilk olağan genel kurulda Şirket yönetimi Osmanlı toprakları ile hiçbir ilgisi olmayan heterojen alanlara yatırım yapılması ile ilgili eleştirilere; Şirket tüzüğünün onlara başka alanlara yatırım yapma olanağı tanıdığı, Osmanlı topraklarında şube açma konusunda zorluklar yaşandığı ve bu süreçte sermayenin atıl kalmaması amacıyla para getiren bir alana yatırıldığı, bu yatırımların yalnızca geçici olduğu ve şirket faaliyetlerinin nihayetinde Osmanlı toprakları ile sınırlı kalacağı cevabını vermiştir⁵⁶. Farley, imzaladığı gizlilik beyannamesini ihlal ederek şirketin özel yazışmalarını ifşa etmekle ve gizli nitelikteki bazı bilgileri yayınlamakla suçlanmıştır. Şirket yönetiminden şirketin geçmiş dönem yönetimi ve mevcut durumu hakkında bilgi almak için hissedarlardan oluşan bir komite ataması talep edilmiştir. Fakat hissedarların bir kısmının komite kurulmasına destek vermesi, bir

54 9 Ramazan 1282/26 Ocak 1866 tarihli *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*'in haberine göre Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Gellivera Şirketi'ne yüklü miktarda borç vermiş ve tahsilatın gerçekleş-tirilememesi nedeniyle 20 bin pound kadar zarar vermiştir.

55 *The Daily News*, 1 Mart 1865, s. 7; *The Weekly Chronicle and Register*, S. 1489, 18 Mart 1865, s. 4.

56 *The Times*, 3 Mart 1865, s. 10.

kısımının ise komite teşkilinin arzu edilen sonucu vermeyeceği yönündeki kanaatine bağlı olarak ortaya çıkan fikir ayrılıkları, şirket yönetiminin suçlamalar karşısında hesap vermesini engellemiştir. Bunun üzerine Farley, iddialarını bir araştırma komitesi önünde ispat etme hakkı verilmediğini ifade ederek şirket yönetiminden istifa etmiştir⁵⁷. Şirket yönetimi aynı zamanda Farley'in iddialarına karşı bir tezkip yayınlamıştır. Yayımlanan tezkibe göre Farley, 2 bin pound maaşla genel müdürlük görevine getirilmesi talebinin reddedilmesi ve keza bazı arkadaşları tarafından Farley'e bir takdirname verilmesi teklifinin kabul edilmemesi nedeniyle şirketin farklı sahalardaki faaliyetlerini hedef gösterirken gerçekleri saptırmıştır⁵⁸.

Şirket'in geleceğini belirleyen en önemli karar Charles Lafitte and Co. Limited⁵⁹ şirketi ile birleşme kararının alınmasıdır. Birleşme olasılığı ilk defa şirketin 30 Haziran 1864 tarihli bilanço rakamlarının görüşüldüğü 11 Ekim 1865 tarihli ikinci olağan kurulunda gündeme getirilmiştir⁶⁰. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin 20 Aralık 1865 tarihli toplantısında Charles Lafitte and Co. Limited Şirketi ile yapılan anlaşma doğrulanmıştır. Anlaşma gereğince Lafitte and Co., Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin 300 bin pound değerindeki varlıklarını nakit yahut hisse karşılığı ödenmek üzere devralacaktır. Devir teslim esnasında daha düşük bir değer ortaya çıkması halinde Lafitte and Co. 50 bin pounda kadar olan noksanı üstlenecektir. Şirket-i Maliye-i Mahdude-i Osmanî hissedarlarına 20 poundluk hisselerine karşılık 10 poundluk iki adet Lafitte and Co. hissesi verilecektir. Anlaşma 31 Ocak 1866 tarihinde devreye girecek ve o tarihe kadar elde edilen karlar Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'ye ait olacaktır. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin varlıkları 300 bin poundu aşarsa hissedarlar fazladan kazanç sağlamış olacaklardır⁶¹. Toplantıda hissedarlar arasında birleşmenin yararlı olup olmayacağı yönünde yoğun tartışmalar yaşanmış birleşme taraftarı bazı hissedarlar, hisseleri iskonto ile satılır hale gelmiş bir şirketin hisseleri prim

57 *The Evening Herald*, S. 2353, 1 Mart 1865, s. 8; *The London Standard*, S. 12656, 2 Mart 1865, s. 2; *The London Daily News*, S. 5896, 30 Mart 1865, s. 7; *The London Morning Post*, S. 28471, 16 Mart 1865, s. 8.

58 *The Times*, 2 Mart 1865, s. 7.

59 Charles Lafitte and Co. 3 milyon sermayeli ve Paris merkezli bir şirket olup şirketin temel faaliyet alanları; bankacılık, reel ve kişisel varlıkların alım, satım ve ipotek edilmesi, her türlü finansal, ticari ve endüstriyel girişimin yürütülmesi, desteklenmesi, teminat sağlanması, tahvil ihracı, kamu ve özel kredilerin müzakere edilmesi ve başka herhangi bir şirket ya da özel banka ile birleşilmesidir (*The Times*, 18 Şubat 1869, s. 10.).

60 *The London Express*, S. 5984, 10 Ekim 1865, s. 3; *The Times*, 18 Şubat 1869, s. 10.

61 *The London Daily News*, S. 6124, 21 Aralık 1865, s. 4.

yapan bir şirket ile birleşmesini başarı olarak nitelendirmişlerdir. Nihayetinde birleşme kararı onaylanırken; birleşmeye karşıt hissedarların menfaatlerinin tahkim yolu ile korunacağı ifade edilmiştir⁶². Şirket, birleşme anlaşmasının onaylanması ve anlaşmada geçerli koşulların yerine getirilmesi anlamında yönetim kurulunun yetkilendirilmesi amacıyla 8 Ocak 1866 tarihinde bir toplantıda daha yapmıştır. Toplantıda birleşmeye rıza göstermeyen hissedarlar konusunda Şirketler Kanunu'nun 161 sayılı maddesi gereği yöneticilerin özel bir tedbir gereği olarak tasfiye memurları görevlendirmesi gerektiği ve bu tasfiye memurlarının şirket varlıklarını teslim alarak hissedarların çıkarlarını güvence altına almak için gerekli düzenlemeleri yapacakları ifade edilmiştir⁶³.

Birleşme kararının müteakip toplantılarda onaylanmasına rağmen Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin İzmir şubesinin varlıklarını yerine getirememesi üzerine birleşme ertelenmiştir⁶⁴. Ayrıca şirket denetçilerinden Mr. Galsworthy, şirketin Charles Lafitte and Co. ile birleşmesi için verilen önergeye gecikmeli de olsa itiraz etmiş ve denetçilik görevinden istifa etmiştir. 1866 yılı Şubat ayında gerçekleştirilen şirket genel kurulunda Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin gönüllü olarak tasfiye edilmesi ve birleşmenin gerçekleşmesine yönelik bir anlaşmanın imzalanması kararlaştırılmış ve bu doğrultuda yedi tasfiye memuru atanmıştır. Böylece şirketin tasfiye süreci mahkemenin gözetimi altında işlemeye başlamıştır⁶⁵. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî 1866 yılı içerisinde Charles Lafitte and Co. ile birleşmiş, 24 Mayıs 1866 tarihinde Eminönü'nde yer alan Aşir Efendi Hanı'ndaki bürosu kapatılmıştır⁶⁶. Birleşmenin ardından Charles Lafitte and Co. da 1860'lı yılların ortasında yaşanan yatırım çılgınlığının ardından yaşanan panik ortamında kısa süre içerisinde faaliyetlerine son vermiştir⁶⁷.

62 *The Levant Herald*, C VII/S. 49, 3 Ocak Çarşamba, 1866, s. 390; *The London Daily News*, S. 6124, 21 Aralık 1865, s. 4, 8; *The Weekly Chronicle*, S. 1529, 23 Aralık 1865, s. 10; *The London Express*, S. 6060, 8 Ocak 1866, s. 3; *The London Observer*, S. 3894, 14 Ocak 1866, s. 2. ; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 313, 9 Şaban 1282/28 Aralık 1865.

63 *The Levant Herald*, C VII/S. 52, 24 Ocak, 1866, s. 414.

64 *The London Morning Post*, S. 28755, 8 Şubat 1866, s. 8.

65 *The London Morning Post*, S. 29457, 8 Mayıs 1868, s. 7; *The London Daily News*, S. 6457, 14 Ocak 1867, s. 3.

66 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 410, 9 Muharrem 1283/24 Mayıs 1866.

67 <https://spink.com/lot/17017000301> (Erişim Tarihi 23.02.2021)

4. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin Faaliyetlerine Son Vermesi

Şirketin faaliyetlerine son vermesi ile ilgili olarak İngiltere'nin İzmir'deki konsolosu Mr. Cumberbatch'a göre Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yöneticilerinin şahsi iş hayatlarına ilişkin bazı düzensizlikler bu duruma sebebiyet vermiştir⁶⁸. Bununla birlikte Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin faaliyetlerine son vermesine uzanan sürecin arka planında hem yönetsel hem de uluslararası konjonktürden kaynaklanan bazı gelişmeler yer almaktadır. Şirket açıkça Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermek amacıyla kurulduğu halde Atlantik'ten ABD'nin Batısı'na kadar inşa edilecek Galler demiryollarına ve İsveç'te Gellivera adlı demir şirketine yatırım yapmıştır. Bu anlamda şirket, faaliyetlerini gerçekleştirmek için operasyon sahasından olabildiğince uzak yerler aramıştır. Bu durum yönetim kurullarında da sıkça dile getirilmiş ve bir yönetim zafiyeti ortaya çıkmıştır. Hissedarlar yöneticilerin beyanları doğrultusunda hareket etmediklerinden şikâyet etmeye başlamıştır. Hissedarların Gellivera yatırımının bariz bir hata olduğu ve Galler demiryollarının hâlihazırda adının dahi şüpheli olduğu yönündeki şikâyetleri üzerine Kitson yönetimi, İzmir ve İstanbul'un karmaşık finansal koşullarında kredi vermekte gereğinden hızlı davranmış ve verilen kredilerin büyük kısmı geri dönmemiştir. Böylece Kitson ve yönetimi endişeleri giderecek yahut sorumluluğu başka birinin omuzlarına yıkacak bir takım düzenlemelere girişmek zorunda kalmıştır⁶⁹.

Bu düzenlemeler Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin The International Contract Company⁷⁰ ve kendisi ile birleşme kararı aldığı Charles Lafitte and Co. ile yakından ilişkilidir⁷¹. Charles Lafitte and Co. ile olan birleşme anlaşmasında, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'ye birleşme karşılığında 40 bin adet hisseye iştirak etmesini şart koşturmuştur. Fakat Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, 35 bin hisse karşılığında yapacağı ödeme için varlıklarını nakde dönüştürmeyi başaramadığından anlaşma tamamlanamamıştır. Şirket yalnızca varlıkları üzerin-

68 *Foreign Office*, "Report by Mr. Consul Cumberbatch on the Trade of Smyrna for the Year 1865", Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, During the Year 1866, August to December, 1867, s. 159.

69 *The Anglo-American Times*, S. 381, 8 Şubat 1873, s. 7.

70 International Contract Company, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin başkanı olan George P. Kitson'ın da yönetiminde yer aldığı 4 milyon pound sermayeli bir şirket olup kamu ve özel sektör girişimleri için müteahhitlik yapmış, başka firmalar tarafından yerine getirilen taahhütlerde adını garanti olarak kullanmış ve önemli karlar etmiştir. Büyük çaplı yatırımlarda sorumluluk üstlenen şirket, kriz yıllarında girdiği riskin altından kalkmayı başaramamış ve büyük bir zararla karşılaşarak 1866 yılında iflas etmiştir (*The Anglo-American Times*, S. 381, 8 Şubat 1873, s. 7.)

71 *The Times*, 29 Ağustos 1864, s. 3.

den ödeme yapabildiğinden Mr. Kitson'un da yönetiminde olduğu International Contract Company'den destek talep etmiştir. International Contract Company, Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin 35 bin hissesine teminat vererek 5 bini kendisine ait olmak üzere toplam 40 bin hisse almak amacıyla Charles Lafitte and Co.'ya başvurmuştur. Fakat bu düzenlemeyi gerçekleştirecek meblağın International Contract Company kasasında bulunmaması nedeniyle Mr. Kitson, İrlanda Ulusal Bankası (National Bank of Ireland) Genel Müdürü Joseph M'Kenna ve yönetim kurulundan Harvey Lewis ve Fraser Henshaw ile irtibata geçmiş ve International Contract Company tahvillerinin 230 bin pound karşılığında İrlanda Ulusal Bankası tarafından iskonto edilmesini sağlamıştır. Banka tahvilleri iskonto etmiş fakat 200 bin poundluk kısmını Charles Lafitte and Co.'ya kredi olarak tahsis etmiştir. Charles Lafitte and Co. bu aracılık karşılığında International Contract Company'ye 25 bin pound ödeme yapmıştır⁷². Böylece İrlanda Ulusal Bankası Menkul Kıymetler Borsası soruşturma komitesine Charles Lafitte and Co.'nun hesabında borsada kote edebileceği 200 bin pound olduğunu bildirerek komitenin şirkete onay vermesini sağlamıştır. Verilen kotasyonun ardından Charles Lafitte and Co.'nun Menkul Kıymetler Borsası listesine girmesi ile birlikte Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin tasfiye süreci de başlamıştır⁷³.

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, International Contract Company ve Charles Lafitte and Co. arasındaki düzenlemeler takip eden süreçte kamuoyunun dikkatle takip ettiği yasal bir sürecin parçası olmuştur. Bir dönem Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî yönetiminde de yer alan Harvey Lewis ve Fraser Henshaw ile National Bank of Ireland yönetiminde yer alan Joseph M'Kenna'nın yargılandığı dava halka açık şirketlerin yükselişleri ve yönetsel sorumluluğun gerçek sınırları konusunda her şeyin bilindiği gibi olmadığı noktasına ışık tutmaktadır⁷⁴. Adı geçen üç sanık nüfuzlarını hiçbir üne sahip olmayan ve oldukça da spekülâtif mahiyette iki firmaya kredi vermek için kullanmışlardır. Taahhüt ve kredi verme işlemleri büyük bir başarısızlıkla sonuçlanınca güven ilkesini ihlalden dolayı sorumlu tutulmuş ve yargılanmışlardır. 1865 yılının sonlarında anonim şirketler önemli hasılatlar elde etmiş, bunu sağlamak için de şehirli finans kesiminden mu-teber isimlerle çeşitli ilişki ağları kurarak bunları klikler halinde örgütlemişlerdir.

⁷² *The Sun and Central Press*, S. 25114, 31 Ocak 1873, s. 5; *The Times*, 18 Şubat 1869, s. 10; *The London Observer*, S. 4263, 2 Şubat 1873, s. 4.

⁷³ *The Anglo-American Times*, S. 381, 8 Şubat 1873, s. 7.

⁷⁴ *The London Echo*, S. 30, 12 Ocak 1869, s. 5.

Ulusal Bankanın üç yöneticisi de bu klikler içerisinde yer almıştır. Bu ilişki ağları içerisinde adı geçen üç şirket Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Charles Lafitte and Co. ve International Contract Company'dir. Harvey Lewis ve Henshaw gibi isimler bu şirketleri kimi zaman desteklemişler ve kimi zaman bu gibi şirketlerin yönetimlerinde yer almışlardır. Bu destek sayesinde Charles Lafitte and Co. menkul kıymetler borsası komitesinin soruşturmasından geçebilmiş ve resmi listeye dahil edildiğinde kitleleri hisselerini almak konusunda manipüle edecek eylemlerde bulunabilmiştir. Nihayetinde adı geçen kişilerin ulusal bankanın fonlarını International Contract Company tahvillerini iskonto ederek Charles Lafitte and Co.'yu desteklemek için kullandıkları ve 5 bin pound da rüşvet aldıkları ortaya konulmuştur. 1866 Paniği'nin bir parçası olan bu düzenlemeler neticesinde İrlanda Ulusal Bankası 100 bin poundluk bir zarara uğramıştır⁷⁵. Şüphesiz tek zarar eden Ulusal Banka olmamıştır. 1866 Paniği esnasında yaşanan iflas silsilesinde adının önünde limited unvanı olan firmalar, kendilerinden hesap sorulmayacağı özgüveni altında binlerce insanı da beraberinde iflasa sürüklemiştir⁷⁶.

Şirketin faaliyetlerine son vermesine yol açan sürecin arka planında uluslararası konjonktürden ve bu konjonktür içerisinde İngiltere'nin değişmeye başlayan konumundan kaynaklanan bir takım gelişmeler de söz konusudur. Şüphesiz bu gelişmeler sadece Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî ile ilgili olmayıp küresel ölçekte İngiliz yabancı sermaye yatırımlarını da etkileyen gelişmelerdir. Osmanlı topraklarında İngiliz yabancı sermaye yatırımları, 1860'ların ortasından itibaren önce Fransa'nın daha sonra ise Almanya'nın gerisinde kalmıştır. Bu durum İngiliz hükûmetinin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikadaki değişiklikten kaynaklanmaktadır. Amerikan İç Savaşı'nın sona ererek İngiltere'ye ham pamuk ve buğday ihracatının yeniden başlaması, İngiliz sermayesinin Batı Anadolu ve Tuna Havzası'na olan ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla İngiliz sermayesinin bölgeye olan ilgisi de azalmıştır. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden tamamen ayırmış ve İngiltere kendi kolonyal imparatorluğunu koruma anlamında Osmanlı Devleti'ne daha az önem vermeye başlamıştır. 1860'lardan itibaren Osmanlı Devleti, İngiliz sanayi malları için en büyük pazar olma özelliğini yitirdiği gibi takip eden dönemde İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne korumaya yönelik politikasını da terk etmiştir⁷⁷.

⁷⁵ *The London Observer*, S. 4263, 2 Şubat 1873, s. 4.

⁷⁶ *The Anglo-American Times*, S. 160, 14 Kasım 1868, s. 7-8.

⁷⁷ Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye", s. 155-156.

Amerikan İç Savaşı Anadolu pamuğunun yükselişini desteklemiş ve 1861 ile 1863 yılları arasında İzmir ve hinterlandında pamuk ekimi dört kat artmıştır. Amerikan İç savaşı sırasında pamuk, Osmanlı Devleti'nin Birleşik Krallık'a olan ihracatının yarısını teşkil etmiştir. Fakat bu geçici patlama iç savaşın ardından sonra ermiştir⁷⁸. Savaşın bitimiyle birlikte pamuk fiyatları da tedricen düşmeye başlamış ve pamuk ekiminin karlılığı da azalmıştır. Buna bağlı olarak sermayesini pamuk üretimine yatırmış olan birçok tüccar iflas etmiştir. Fiyatlardaki aşırı düşüş, İzmir piyasasında durgunluğa sebebiyet vermiş ve yüklü miktarda pamuk ticareti yapan tacirler art arda iflasa çıkmışlardır⁷⁹. Neticede kurulan şirketlerden bazıları hisse senetlerini satma konusunda başarılı olmadıkları için feshedilmişken bazıları da mevsimsel nedenler, üretim tekniğinden kaynaklanan sorunların birleşimi neticesinde verimliliğin düşük kalması ve Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi ile dış talebin kesilmesi neticesinde başarısızlığa uğramıştır⁸⁰.

Sonuç

Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî, Sanayi Devrimi'ni takip eden süreçte merkez ile sonradan çevre halini alan ekonomiler arasında ortaya çıkan küresel hiyerarşik işbölümü çerçevesinde Osmanlı Devleti'nden İngiltere'ye ham pamuk ihracatını kolaylaştırmak ve bunun için de Osmanlı topraklarında pamuk üretimini desteklemek amacıyla kurulmuş İngiliz menşeli bir şirkettir. Amerikan İç Savaşı'nın İngiliz sanayisi için hammadde temini anlamında neden olduğu sıkıntılar ve konjonktürel anlamda yüksek kar arayışındaki sermayenin dış piyasalara yönelmesi, bu şirketin Osmanlı topraklarında kurulmasını teşvik eden temel unsurlardır. Merkezi Londra'da olan Şirket, Osmanlı topraklarında başkent İstanbul ve İzmir gibi ticari faaliyet hacminin belirli bir seviyenin üzerinde olduğu iki önemli şehirde şube açmış ve ihracata yönelik zirai faaliyetlerde finansal aracılık üzerinden önemli karlar elde etmeyi hedeflemiştir. Osmanlı hükûmetinin yerli bir şirket kimliğine bürünmesine yönelik baskılarına rağmen kapitülasyonların kendisine tanıdığı imtiyazlar uyarınca İngiltere'deki merkeze bağlı kalmayı başarmıştır. Bununla birlikte hem kuruluş izni için Sultan'dan ferman alarak hem de yönetim kadrosunda Osmanlı hükûmeti ile yakın ilişkileri olan isimlere yer vererek bir takım avantajlar yakalamaya ve imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır.

78 Tuğçe Atik, *The Rise of Ottoman İzmir as a Commercial Center*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 56, 61, 62.

79 *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 164, 28 Zilhicce 1281/24 Mayıs 1865; *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, S. 141, 22 Zilkade 1281/18 Nisan 1865.

80 Kurmuş, *age.*, s. 69.

Bilanço rakamlarından makul karlar elde ettiği anlaşılan şirket, esas faaliyet sahalarının dışına çıkarak şüpheli ve bu anlamda yüksek ölçüde riskli farklı yatırım alanlarına kaymış ve hissedarlar arasında şirket faaliyetlerinin sorgulanmasına ve bu bağlamda bir yönetim zafiyetinin oluşmasına yol açmıştır. Yönetimsel ve küresel ölçüde konjonktürel bazı etkilerin altında şirket varlığını uzun süre devam ettiremeyerek ve iki yıl içerisinde faaliyetlerine son vermek durumunda kalmıştır. Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî'nin başka bir şirket ile birleşerek faaliyetlerine son vermesi ve tasfiye edilmesi süreci, 1866 Paniği'nin karmaşa ortamında kendisini gösteren dolambaçlı çıkar ilişkilerine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim bu dönemde şirket yönetimleri, banka yöneticileri ve finans kesiminin teşkil ettiği klikler yasa dışı düzenlemeler ve işbirlikleri vasıtasıyla önemli kazanımlar elde ederken birçok yatırımcıyı da iflasa sürüklemişlerdir. Şirket aynı zamanda uluslararası anlamda güç dengelerindeki değişimin de etkisi altında kalmıştır. Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesinin ardından pamuk kıtlığının ortadan kalkması ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ilişkin politika değişiklikleri genel olarak Osmanlı coğrafyasındaki İngiliz yabancı sermaye yatırımlarını olumsuz etkilemiştir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT) 519/22, 18 Muharrem 1282/ 13 Haziran 1865.

İrâde Dâhiliye (İ.DH.) 528/36507, 20 Rebiülevvel 1281/23 Ağustos 1864; 555/38661, 29 Cemaziyelevvel 1283/ 9 Ekim 1866.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.) 310/17, 26 Rebiülevvel 1281/28 Eylül 1864; 312/15, 16 Rebiülahir 1281/18 Eylül 1864; 330/37, 28 Zilkade 1281/24 Nisan 1865; 336/92, 14 Safer 1282/9 Temmuz 1865; 367/70, 4 Receb 1283/12 Kasım 1866.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MVL.) 877/55, 27 Receb 1283/5 Aralık 1866.

İngiliz Dış İlişkiler Arşivi (Foreign Office, FO)

“Report by Mr. Consul Cumberbatch on the Trade of Smyrna for the Year 1865”, Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls, During the Year 1866, August to December, 1867.

“Circular to Her Majesty’s Consuls in the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation”, Printed by Harrison and Sons, London 1865.

Sürelî Yayınlar

Cerîde-i Havâdis, 1071, 1174, 1184, 1194 numaralı sayılar.

Journal de Constantinople, 4410 ve 4470 numaralı sayılar.

Ruzname-i Cerîde-i Havâdis, 44, 113, 141, 164, 196, 268, 313, 410 numaralı sayılar.

Takvîm-i Vekâyi, 765 numaralı sayı.

The Anglo-American Times, 160 ve 381 numaralı sayılar.

The Commercial Daily List, 12 Şubat 1864, 19 Temmuz 1864 ve 9 Kasım 1865 tarihli sayılar.

The Daily News, 29 Eylül 1864 ve 1 Mart 1865 tarihli sayılar.

The Evening Herald, 2023, 2219, 2353, 2385, 2404 numaralı sayılar.

The Levant Herald, C VII/S. 30, C VII/S. 49, C VII/S. 52, C VIII/S. 10, C VIII/S. 46 numaralı sayılar.

The London Daily News, 5071, 5896, 6099, 6124, 6205, 6366, 6457 numaralı sayılar.

The London Echo, 30 numaralı sayı.

The London Express, 5981, 5984, 6008, 6060 numaralı sayılar.

The London Morning Post, 28319, 28471, 28755, 29457 numaralı sayılar.

The London Observer, 3825, 3894, 4263 numaralı sayılar.

The London Standard, 12656 numaralı sayı.

The Sun and Central Press, 25114

The Times, 8 Temmuz 1864, 29 Ağustos 1864, 23 Şubat 1865, 2 Mart 1865, 3 Mart 1865, 18 Şubat 1869 tarihli sayılar.

The Weekly Chronicle, 1529 numaralı sayı.

The Weekly Chronicle and Register, 1459 ve 1489 numaralı sayılar.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2001.

Al, Hüseyin, “Osmanlı Devleti’nde Kurulan İlk Banka: İzmir Bankası”, *Active Bankacılık ve Finans Makaleleri-1*, Alkım Ltd, Şti., İstanbul 2000, s. 95-102.

Atik, Tuğçe, *The Rise of Ottoman İzmir as a Commercial Center*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Blaisdell, Donald C, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi Duyunu Umumiye*, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979.

Clark, Edward, *Osmanlı Sanayi Devrimi, Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Clay, Christopher, *Gold for the Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, I. B. Tauris Publishers, London-New York 2000.

Edhem, Eldem, “Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, the Ottoman Bank and the Ottoman Public Debt”, *European Review*, C 13/S. 3

(2005), s. 431-445.

Farley, James Lewis, *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Longman, Green, 1862.

Farley, James Lewis, *Banking in Turkey*, Spottiswoode and Co., London 1863.

Finlay, "Joint Stock Companies", *House of Commons Parliamentary Papers Online*, 1864.

Geyikdağı, Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye*, Hil Yayınları, İstanbul 2008.

Güran, Tefik, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2015.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.

Ortabağ, Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 2018.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, İstanbul Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500 – 1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Pamuk, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım", 1854-1914", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, İktisat Tarihi Özel Sayısı (1978), s. 131-162.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Urquhart, David, *Turkey and Its Resources: It's Municipal Organization and Free Trade*, Saunders and Otley, London 1833.

İnternet Kaynakları

<https://spink.com/lot/17017000301> (Erişim Tarihi 23.02.2021).

EK

Osmanlı İdaresindeki Bölgelerde Pamuk Ekimine İlişkin Veriler

Bölge	Ekim Sahası (acre)	Üretim Miktarı (lb)	Potansiyel Miktar (lbs/ acre)	İhraç Limanı	Ulaştırma Maliyeti (lb başına)	İşgücü Maliyeti
Musul	18.000	2.377.350	240	İskenderun	5d	Yev. 7-11d
Yafa	1863: 5.290 1864: 31.700	1863: 1.374.240 1864:8.254.400 ile 9.620.800	yt: 260-300 ybt: 520- 620	Yafa	-	Yev. 9-11d
Hayfa ve Akra	1863: 4.100 1864: 16.000	1863: 1.190.000 1864: 4.300.000	280-300	Hayfa ve Akra	50,8 kg için 1 mil başına 1d	Aynı ödeme
Çanakkale	1863: 2.800 1864: 14.000	1863: 840.000 1864: 5.800.000	620	Çanakkale	0,5 – 1 d	Yıllık 10p ve tayinat, yev. 1s, 6d – 2s
Balıkesir	1863: 3.101 1864: 6.464	11.088.000	yt: 290-360 ybt: 720	Ghio, Mudanya, Dikili, İzmir, Panorama	KY: 0,45d DY: 0,18 d	E: 11-22 d, K: 9-11 d
İzmir	1863: 29.000 1864: 53.750	1863: 20.016.000 1864: 33.936.000	448	İzmir	Deve için 50,8 kg başına 1s, 4d – 1s, 10d	Yev. 2-3 s, Yıl. 12-15p,
Adana, Maraş, Halep	1863:310.000 1864:745.000	1863: 23.800.000 1864: 24.080.000	85-100	Mersin, İskenderun	Balya başına 45-225d	Yev. 22,5- 45d.
Suriye ve Kıbrıs	1863:25.140 1864:53.000	1863: 3.975.000 1864: 8.900.000	300 lbs	Latakya, Larnaka	50,8 kg başına her mil için 1d	Yev. 1s-1s, 6d

Tripoli	1863: Cüzi 1864: 282.840	1863: Cüzi 1864: 141.420	-	-	DY: 100kg başına 67-68d, KY: Yevm. 21,84d	Sözleşmeye göre mahsulün 3'te yahut 4'te biri.
Sidon	1863: 1.000 1864: 7.000	1863: 30.000- 35.000 1864: 300.000- 350.000	-	Sidon	mil başına 0.01 d	E: 12-16 d, K ve Ç: 6-8 d
Teselya, Larissa, Volo	1863: 6.500 1864: 25.000	1863: 550.000 1864: 1.650.000 – 2.750.000	180-200	Volo	Navlun 0.56-1d	-
Makedonya	1863: 50.000 1864: 140.000	1863: 10.080.000 1864: 15.680.000- 39.200.000	600	Selânik, Kavala, Orfano	mil başına 0,005-0,01d	-
Edirne	1863-3.610 1864: 7.100	1863: 410.000 1864: 700.000- 800.000	300-320	Enos, Gelibolu, Tekirdağ	-	Yev.: 7-9 d
Enos	1863: 50- 80.000 1864: Büyük artış beklentisi	1863- 0 1864: Olumlu beklentiler	850-1000	Enos	-	Yıl. 4p,10s – 7p
Gelibolu	1863: 3.000 1864: 5.000	1863: 985.600 1864: 1.680.000	420	Gelibolu	Gelibolu ve Çanakkale 0.25d, Liverpool ve İzmir 0.75 d	K: 14d, Ort. 18d- 2s, Büyük çiftliklerde yıl. 10p
Girit	-	1863: 131.040 1864: 448.000	420	Kandiye, Rettimo ve Canea	Yev. at ve katır kirası 2s	-

1 lb = 0,454gr, 1 acre = 4.0468 dönüm, KY: Kara yolu, DY: Deniz yolu, p: pound, s: shilling, d: penny. Yev. : yevmiye, Yıl: yıllık, k: kuruş, yt: yerli tohum, ybt: yabancı tohum, E: erkek, K: kadın, Ç: çocuk, Ort: Ortalama

Kaynak: *House of Commons Parliamentary Papers*, “Circular to Her Majesty’s Consuls in the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation”, Printed by Harrison and Sons, London 1865.

